

Kudüs'te Yahudi İsyanı ve Yahudiler *Jewish Rebellion in Jerusalem and Jews*

Hatice P. Erdemir*
Halil Erdemir**

Özet

Roma'nın Akdeniz'i ve çevresini hâkimiyetine alması Yahudilerle de karşılaşmasına neden olmuştur. Roma'nın Kudüs ve Diaspora Yahudilerine yönelik siyaseti gereğince, Kudüs'teki Tapınak ve Yahudiler koruma altına alınmıştır. Roma'nın bu siyasetine rağmen, Yahudiler dini, siyasi ve ekonomik sebeplerle Kudüs'te Roma yönetimine karşı büyük bir ayaklanma çıkarmışlardır.

Kudüs gibi küçük bir vassal Şehir Devleti'nin, Roma kadar büyük ve güçlü bir Devlete karşı giriştiği isyan 66 yılında başlamış ve 70'te, Kudüs'ün harabeye dönmesi ve Tapınağın yıkılmasıyla sonuçlanmıştır. Bu isyan ilk sonuçları itibariyle çok sayıda Yahudi'nin ölümüne sebep olmasına karşın diğer yönüyle, Yahudiler arasında dini ve kültürel bilincin yeniden canlanmasını sağlamıştır.

Bu çalışma, Kudüs'teki Yahudi isyanı ve takip eden olaylar çerçevesinde göç olgusu ve azınlık olarak Diaspora kültürü çerçevesinde Yahudilik konusunu incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Roma yönetimi - Yahudi isyanı - Yohannan Ben Zakkai - Yahudi kimliği - Yahudi göçü - Yahudilik.

Abstract

As the Roman Empire conquered the Mediterranean Sea and its region the Jews who lived within became one of the subjects of the Empire. In accordance with the Roman policy on Jews, the Jewish Temple in Jerusalem and Jews were protected by the Roman administration. Despite this protective policy, the Jews in Jerusalem rebelled against the Romans which were initiated for religious, political and economic reasons.

---

* Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü - Manisa

** Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü - Manisa

This rebellion against to the mighty State of the time, Rome, by an adjacent small City State, Jerusalem, began in 66 and ended in 70 with a destruction of the city and the Temple. On the one hand, the rebellion paved the way that the Jews in the city were captured as slaves and scattered to different parts of the Roman world, on the other the Jews in Diaspora adhered them closely to their traditional ethnic-religious entity stimulation among them.

The aim of this article is to consider the Judaism under the effect of migration and their life as a minority in Diaspora as a result of the rebellion.

Key words: Roman administration - Jewish rebellion - Yohannan Ben Zakkai - Jewish identity - Jewish migration - Judaism.

Resim 1: Tapınak'taki Menorah'ın törenle Kudüs'ten Roma'ya getirilmesini tasvir eden Roma'daki Titus Takı¹

GİRİŞ

Roma İdaresinden Önce Yahudiler:

Roma Devleti üç kıtanın çevrelediği Akdeniz'e hâkim olunca buralardaki farklı dinler ve milletlerle karşılaşmıştır. Bir hukuk devleti olarak Roma, çeşitli millet ve dine mensup toplulukları tedrici olarak belirlediği ortak, münferit veya bölgesel ihtiyaçlara göre düzenlediği kanunlarıyla bir arada yaşatmaya çalışmıştır. Ele geçirdiği yerlerin yüzölçümü, etnik ve dinî çeşitliliği arttıkça hâkim olduğu eyalet ve bağlı devletlerde sorunlar yaşanabilmıştır. Bunlar Roma'dan gönderilen İmparatorluk görevlilerinin kanunsuz davranışları neticesinde olduğu gibi yerel devlet görevlilerinin de usulsüz ve bölgelerdeki yerel hassasiyetlere aykırı davranışları sebebiyle ortaya çıkabilmıştır. Ancak Roma Devleti'nin bağlı devlet

¹ (Tekin 2008b; Ramage and Ramage 1996, 142-143). Aynı resim, Josephus'un *The Jewish War* adlı eserinin William Whiston tarafından hazırlanan İngilizce tercümesinin kapak resmi olarak da kullanılmıştır.

ve eyaletlerinde vergi tahsildarlarının usulsüzlükleri, imparatorun özel görevlilerinin angarya talepleri gibi sorunlar hemen hiçbir bölgede Kudüs'te ortaya çıkan isyan kadar bir anda ve alevli olmamıştır.

Hâlbuki Roma İmparatorluğu, Kudüs'te olduğu kadar, İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde yaşayan Yahudiler için, diğer millet ve topluluklara uyguladığından daha farklı bir politikanın gereğini anlayarak, tamamıyla Yahudilere özel kanunlar ve düzenlemeler çıkarmışlardır. Pagan (çok tanrılı) bir inanca sahip olan Roma, Yahudilerin dinî, sosyal ve siyasî yapılarının çok tanrılı inanca sahip olanlara göre farklı olduğunu anlamıştır. Dinlerine, kültürlerine ve sosyal yaşantılarına bağlı olan bu toplumun idaresi konusu, bu sebeple oldukça önemsenmiş ve ihtiyaç durumunda ve tedrici olarak tespit edilen birtakım esaslarla belirlenmiştir. Tek tanrılı dine inanan Yahudiler, Roma'nın en erken karşı karşıya geldiği özgün bir cemaat olmaları ve Roma'nın tek tanrılı bir topluma karşı ilk uygulamalarına konu olmaları dolayısıyla da oldukça önemlidir.² Yahudilerin, Roma tarihinin ve dünya tarihinin önemli bir parçası haline gelmeleri ve 66-70 yıllarındaki isyanın sebep, sonuç ve günümüze yansımalarının anlaşılması için Yahudi tarihinin eski devrelerinin de bilinmesi gerekmektedir. Yahudilerin erken tarihini aydınlatan bilgi ve belgeler Tevrat'a dayanmaktadır.

Yahudi kutsal kitabı Tevrat'a göre, Yahudiliğin doğuşu, M.Ö. II. binyıl başlarında, Patrikler dönemi olarak adlandırılan, İbrahim, İshak ve Yakup'un yaşadığı zamana kadar götürülmektedir. Musa Peygamber'in dünyaya gelişi ve nesep olarak İbrahim Peygamber'e dayanıp dayanmadığı konusu kesin olarak ispatlanmış değildir. Bununla birlikte, Yahudilerin kendilerini İbrahim Peygamber'in soyuna dayandırmalarının sebebi, dinlerini, kitaplarını ve inançlarını bir şekilde geçmişte varlığı modern dünyada saygıyla kabul görmüş bir ilahi dine bağlayarak, kendilerinin de saygın bir dinin temsilcileri ve dinin sahibi olduklarını gösterme çabasıyla ilişkili olmalıdır.³ Bu noktadaki amaçları, 'inandıkları dinin ne kadar eski ve ilahi bir din' olduğunu ortaya koymaktır. İddiaların doğruluğu ya da yanlışlığı ayrı bir tartışma konusu olmakla birlikte kullanıldığı bir gerçektir. Bu da Yahudilerin 'ulus devlet' ve 'kimlik' oluşturmada kullandıkları psikolojik ve sosyolojik bir yapı taşı olarak görülmelidir. İddiaların ispatlanması için ayrılmış kaynaklar ve çalışmalar daima var olmuştur.⁴

Tevrat'a göre Yahudilerin Kenan bölgesiyle bağlantıları M.Ö. 1500'lere kadar devam etmiştir. Yahudiler, M.Ö. 15. ve 13. yüzyıllar arasında Mısır'dan

² Roma'da paganizm, Hıristiyanlık ve Yahudilik için (Mitchell 1993; II, 32-37-49; Grant 1997, 163-245; Brown 2000, 27-69). Roma'nın Yahudilere uyguladığı politikanın özellikle Batı Anadolu'daki uygulamaları için (Palaz Erdemir 1998).

³ Yahudilerin bu iddialarının doğru olmadığını ispatlamak amacıyla yazılmış bir çalışma için (Susa 2005, 313-365).

⁴ Almanlar için 'seçkin ırk' olarak değerlendirilen üstün insan "herrenmensch" ne ise, Türkler için "damarlardaki asil kan" aynı şekilde Yahudiler için de 'seçilmiş insan'dır. Bu yaklaşım ve anlayış toplumların oluşturulması sürecinde kullanılan yapıtaşlarıdır. Bu iddiaların temellerinin olduğunun ispatı için ilmi yöntemler kullanılmıştır/kullanılmaktadır. Dünyadaki Yahudilerin aynı genetik soydan geldikleriyle ilgili iddialar için tarihi gerçeklerin genetik bilimiyle açıklama çalışmaları yapılmıştır. Bu konuyla ilgili en yakın zamanda çıkarılmış bir çalışmanın değerlendirmesi için (Wade 2010) ve çalışmanın orijinali için (<http://www.nature.com/nature/journal/vaop/ncurrent/abs/nature09103.html>).

çıkarak Kenan diyarına gelmişler ve M.Ö. 12. ve 11. yüzyıllar arasında Hâkimler dönemi yaşanmıştır. Kendilerine özgü dini uygulamalarıyla Yahudiler, bir 'dinî-etnik topluluk' olarak, M.Ö. 13.-12. yüzyıldan itibaren Kenan diyarına (Kudüs çevresi) yerleşmişler ve farklı şehir devletleriyle birlikte bölgede çalkantılı bir tarihi süreç yaşamışlardır.⁵ Bölge, M.Ö. 850-722 yılları arasında Asur hâkimiyeti, M.Ö. 597'de Babil (Nabukadnezar) hâkimiyeti altında kalmıştır. Yahudiler, M.Ö. 587'de Kudüs'ün tahribi ve Tapınaklarının Babilliler tarafından yıkılmasına karşı durmaya çalışarak ayaklanma çıkarmışlardır.⁶ II. Nebukadnezar (M.Ö. 586) ele geçirdiği bölgelerdeki Yahudileri Babil'e davet etmiş ve yerleştirmiştir. Bazı Yahudiler ise Mısır'a yönelmişlerdir.⁷ M.Ö. 539'da Pers Kralı Cyros'un Babil'i ele geçirmesi ile Kudüs'teki tapınağın yeniden inşasına izin verilmiş ve bunu M.Ö. 515'te ikinci tapınağın inşası takip etmiştir. Aynı zamanda Cyros, Yahudilerin serbest bırakılmasına fırsat tanımış ve böylece Babil Yahudileri, Filistin'e ve Doğu Akdeniz çevresinde çeşitli bölgelere dağılmışlardır. Babil ve bölgesinde kalanlar ise içinde yaşadıkları toplumlara uyum sağlayarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.⁸

M.Ö. 333'te III. Darius'un Cilicia'da İssus Savaşı'nda Büyük İskender tarafından yenilmesiyle, Filistin Makedonya hâkimiyetine girmiştir. İskender Mısırlılara karşı yanında savaşa götürdüğü Yahudilere Makedonyalılarla eşit haklar tanımıştır. Yahudiler'in Hellen medeniyeti ve dünyasıyla doğrudan ilişkilerinin yoğun bir şekilde bundan sonra geliştiği söylenebilir. İskender'in ölümünden sonra M.Ö. 320 yıllarında Kudüs ve çevresi Mısır hâkimi I. Ptolemaios'un eline geçmiş ve Yahudiler Mısır'a özellikle İskenderiye ve Syrene'ye yerleştirilmişti. Buradan pek çok Yahudi Küçük Asya ve çevresine yayılmıştır. Ptolemaioslar Yahudilere düşük miktarda bir vergi karşılığında, onları içişlerinde serbest bırakmış ve toplum içi sorunlarını hahamları başkanlığında çözmelerine izin vermiştir. Seleukoslar devrinde ise Yahudilere tanınan ayrıcalıklar sona ermiş ve zulümler yaşanmıştır.⁹

Romalılar M.Ö. II. yüzyılda Seleukoslara karşı mücadele eden Yahudileri desteklemişlerdi. Pompeius ise, M.Ö. 63 yılında Kudüs'ü Roma'ya bağlamıştır.¹⁰ Pompeius, Kudüs'ü yağmalamasına rağmen, özellikle M.Ö. 40'da Herodes'un

⁵ M.Ö. II. binyılda, Küçük Asya'da bir devlet kurmuş olan Hititlerden ilk söz eden en eski yazılı kaynak Tevrat'tır. Bu dönemde Yahudilerle Küçük Asya'daki kavimler arasındaki ilişkilerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Davut döneminde Küçük Asya'daki kavimlerle Yahudiler arasındaki ilişkiler için (Akurgal 2002, 35-110; Karauğuz 2002; Bahar 2003, 14). Yahudilerin erken dönemlerinde, Önasya'da mutad göçleri sebebiyle, Eskiçağın diğer toplumlarıyla bazı dinî-kültürel açılardan etkilendikleri de anlaşılmaktadır (Kramer 1998, 58-252). Yahudi göçlerinin ne zaman gerçekleştiğine dair Tevrat'ta verilen bilgilerin değerlendirmesi ve bir kısmının yanlış olduğu ile ilgili iddialar için (Susa 2005, 367-376).

⁶ (Whiston 1879; Ülgen 1944, 42; 159; Tanyu 1977, c.II. s.699-701; Shoran 1992, 11-13). Asur hâkimiyetiyle ilgili dönem için (Old Testament, II. Kings XV. 19; XVI. 10; Kınal 1998, 254; Josephus tarihsiz, V.5.24).

⁷ (Karasapan 1942, 38-45; Castle 1962, 159; Viaggiatori 1987, 116-117; Yonah and Stern 1978, 1130 vd).

⁸ (Herodotos, Histories, I. 190-199; Galante 1995, 13; Trebilco 1991, 38; Kraabel 1998, 102).

⁹ (Finegan 1946, 208-218; Josephus tarihsiz, I.1-6).

¹⁰ Kudüs'ün Roma'ya bağlanması sikkelere de işlenmiştir (Tekin 2008b). Sikkede M.Ö. 63'te Iudaea'daki bir hükümdarın esir alınması işlenmiştir. Ön yüzünde Kybele başı, arka yüzünde ise deve ve önünde eğilen figür, Bacchius Iudaeus yer almaktadır. Pompeius'un Kudüs'ü ele geçirmesi için (Josephus tarihsiz, I.7-9).

Kudüs kralı olmasından sonra Kudüs Devleti, Roma taraftarı vassal bir krallık gibi hareket etmeye başlamıştır.¹¹

Resim 2: Pompeius'un Doğu seferi ile Iudaia'daki bir hükümdarın esir alınması, M.Ö. 63.

Roma Yönetiminde Yahudiler:¹² Roma İmparatorluğu doğuda Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi tek tanrılı dinlerle karşılaşınca yeni problemler de ortaya çıkmıştır.¹³ Roma, Hıristiyanlığın doğuşundan önce, özgün bir din olarak Yahudilerin katı bir monoteizme sahip olduklarını erken bir dönemde farketmiş ve bu topluluğa karşı farklı bir yaklaşımın gerekli olduğunu anlamıştı.

Yahudilik, önceleri "etnik bir din"¹⁴ olarak görülmüşse de zamanla birtakım insanların bu dini kabul ettikleri de anlaşılmaktadır. Roma şehri de dâhil olmak üzere, din değiştirme¹⁵ ya da göçler yoluyla Yahudilik, Akdeniz çevresinde geniş bir alana yayılmıştır. Doğuda ise Küçük Asya'nın belirli şehirlerinde büyük Yahudi topluluklarının bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁶

Uzun yıllar Roma vatandaşlarının sayıca az olduğu eyaletlerde, yönetime yönelik herhangi bir sorun oluşturmadığı sürece, Roma hükümetinin, yerel dinlere müdahale etmek gibi bir endişesinin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple, Roma Cumhuriyeti ve İmparatorluk döneminde diğer dinler, hoşgörüyle karşılanmıştır. Roma'nın genelde diğer dinlere gösterdiği bu dinî hoşgörünün tamamıyla şartsız olduğunu düşünmek mümkün değildir. Yahudiliğin diğer dinlere göre daha az şartlarla serbestiyet kazandığı söylenebilir. Diğer yandan Roma, kendi yönetim esaslarını etkilemediği sürece, eyaletlerde halkın dinî ve

¹¹ (Stanbaugh and Balch 1989, 22; Finegan 1946, 214).

¹² İmparatorların Yahudilere karşı uyguladıkları özgün ve ayrıcalıklı politikalarının ayrıntıları ve bu konuda bibliyografya için (Palaz Erdemir, 2008).

¹³ (Hardy 1912, 15; Momigliano 1934, 316-339).

¹⁴ (Sevenster 1975 36-88).

¹⁵ (Dürüşken 2003; 16 vd.; Dürüşken 2000, 9-69).

¹⁶ (Schalit 1972; Tcherikover 1977). Manisa ve Sardes'deki Yahudilerin varlığı için (Sevin 2003, 284; Palaz Erdemir 2006, 23-30; Erdemir&Erdemir 2006, 36-49; Erdemir 2008). Adı geçen bölgelerdeki din değiştirmelerin ve etnik karışımın genetik bilimiyle de tespit edildiğiyle ilgili çalışma için (Behar&Yunusbayev 2010).

ahlakî meselelerini alenen ya da şeklen denetlemek gibi bir siyaseti tasarlamış da değildir.¹⁷

Ancak, Cumhuriyet döneminde M.Ö. 139 yılında, Roma'da meskûn bir grup Yahudi'nin kendi inançlarının gereklerini yerine getirirken "Roma geleneklerini aşağılamaları sebebiyle" şehirden ve İtalya'dan ihraç edildikleri bilinmektedir.¹⁸ Yine de Roma hükümetinin Yahudi problemiyle karşılaştığı en önemli bölge, doğudur. Yahudiler, birbirlerine "millî" bağlarla sıkı sıkıya bağlı olarak, bir topluluk halinde yaşayan, tek bir ortak siyasi hükümete bağlanmak, ya da tek bir ülke ve bölgesel sınırlar içinde toplanarak yönetilebilecek bir topluluk olmamaları sebebiyle oldukça özgün bir dinî-etnik topluluktur.¹⁹ Diğer yandan, Kudüs ise, bu millet için idari fonksiyona sahip olmayıp sadece, bir dinî merkez ya da bir çekirdek olarak görülmüştür.

Geç Cumhuriyet döneminde, Yahudiler ve özellikle Kudüs'teki Yahudi tapınağı, Roma tarafından korunmuştur.²⁰ Devlet içindeki Yahudilerin korunması hukuken garanti altına alınırken, Kudüs Yahudi hacıların ziyaretlerini gerçekleştirdikleri dinî merkezleri olmuştur. 20 yaş ve üzeri her Yahudi'nin Tapınak'a ödemekle yükümlü olduğu yıllık verginin düzenli bir şekilde Roma güvencesi altında toplanmasına izin verilmiştir. Verginin Kudüs'e gönderilmesi Roma kanunlarıyla teminat altına alınmıştır. Uygulamada zorluklarla karşılaşılabilir de en azından teorik olarak, Roma devleti sınırları içerisindeki Yahudilerin Filistin'deki "milletbaşı"na itaat etmesi kararlaştırılmıştır.²¹ Yahudilerin Tapınak vergisinin güvence altına alındığını gösteren kanun hakkında en erken ve önemli örnek, M.Ö. 60'larda Asya eyaletinde, eyalet yöneticisi olarak görev yapmakta olan Valerius Flaccus dönemine aittir.²²

Filistin'de Yahudi ayaklanmasının ortaya çıkmasına kadar, imparatorların genel yaklaşımı, İmparatorluk içindeki bütün Yahudilerin korunmasını hedeflemiştir. Miladi I. yüzyılda imparatorların Yahudi topluluklarına yaklaşımlarında bazı farklı yaklaşımlar olsa da genel bakış açısının Yahudileri korumaya yönelik olduğu anlaşılmaktadır.²³

Daha da ötesi, Roma İmparatorluğu kaçınılmaz bir şekilde, temelde, bu millî dine inananların dinî vecibelerini özgürce yerine getirmelerine izin vermek, herhangi zorunlu hizmet ya da askeri görevlendirmeden muaf tutmak zorunda kalmıştır.²⁴ Yahudilerin, engellenemeyen yıllık Tapınak vergilerini Kudüs'e göndermelerine, Şabath günü mahkemeye çıkmamalarına, askeri hizmetten ve kendi üyelerini resmen belirli cezalandırmalardan da muaf tutabilmelerine ve

¹⁷ (Hardy 1912, 14).

¹⁸ (Valerius Maximus, I. 3. 2).

¹⁹ Bu farklı hayat anlayışları sebebiyle, Yahudilerin Roma hayat anlayışını kabullenmek konusunda da sıkıntı çektikleri anlaşılmaktadır (Sherwin-White 1973, 422).

²⁰ Yahudileri koruyan uygulamaların tersine de davranışlar yaşanmıştır. M.Ö. 167 yılında Antiochus, kendi ibadetlerini ifa edebilecekleri tapınaklarının da bulunduğu Hellen modelinde bir kent inşa etmeleri konusunda Yahudileri teşvik etti. Yahudi tapınağını Hellen Tanrısı Zeus'un Tapınağına çevirip Kudüs'teki Yahudi dinî uygulamalarını yasakladı (Stanbaugh and Balch 1989, 21, özellikle dn. 1).

²¹ (Guignebert 1939, 221).

²² (Cicero, Pro Flacco, XXVIII. 67-70; Skeel 1901, 19; Trebilco 1991, 8, 12, 13-16, 86).

²³ (Trebilco 1991, 38-9).

²⁴ Caesar'ın Yahudilere karşı iyi niyetini gösteren hükümleri için (Holmes 1923, III. 507; Schürer 1986, III I, 120; MRR II, p. 260; Caesar, İç Savaş, III. 4; Josephus tarihsiz, XIV. 10, 6 ve 11-14; 16; 18-19).

özellikle imparator hükümlerinden bir kısmından ayrıcalıklı tutulmalarına da izin verilmiştir

Resim 3: Yahudilerden Alınan Verginin Kaldırılması Sikkelere Yansımasıdır.²⁵

66-70 Yılları Arası Kudüs'te Yahudi İsyanı:

Roma yönetiminin hâkim olduğu pek çok bölgede, vergilerin toplanması, kanunların uygulanması, arazilerin işletilmesi gibi konularda aksaklıklar ve usulsüzlükler bulunmaktaydı. Ancak Roma'ya karşı belki de hiçbir yerde Kudüs'te olduğu kadar aşırı ve alevli bir isyan çıkmamıştı. Romalıları Kudüs'ü kuşatmaya zorlayan olayları başlatanlar Yahudi Zealotlar (Fanatikler)'di. Romalıları, Filistin'i M.Ö. 63 yılında bölgede kan dökmeden İmparatorluğa katmışlar, sonra da zamanın şartlarına göre "hoşgörülü" sayılabilecek bir yönetim biçimi oluşturmuşlardı. Yukarıda değinildiği üzere, imparatorluk içinde Yahudilere, başka topluluklara tanınmamış hak ve ayrıcalıklar verilmişti. Yahudiler kendi kralları tarafından yönetiliyor ve dinlerini özgürce yaşayabiliyorlardı. Uygulanan ayrıcalığın bir göstergesi olarak Yahudilerin dinî hassasiyetlerinden dolayı Yahudiler tarafından "put" olarak nitelendirilen kartal başlıklı Roma sembolü Kudüs'e sokulmamıştır. Yahudilerin önemli bir bölümü de aslında kendilerine tanınan otonominin farkında ve bundan memnun bir şekilde yaşıyorlardı.

Yahudilerin Roma yönetimi altında yaşamaktan memnun olmasalar bile Roma'ya başkaldırmaları düşünülemezdi. Küçük bir Şehir Devleti olan Kudüs'teki Yahudi idaresinin Roma Devleti ile karşılaştırılamayacak kadar güçsüzdü ve ve Yahudilerin Roma'ya isyan ederek bir şey elde edemeyeceği de açıktı. Diğer taraftan isyanın ortaya çıkmasında iki tarafın da sorumlu olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, isyanın başlamasında, Nero'nun güvenini kazanmış ve 64 yılında Iudaea'ya *procurator* olarak atanmış Gessius Florus'un bölgedeki katı tutum ve davranışları da Yahudilerin isyanında etkili olmuştur. Florus'un, Yahudilerin Tapınak hazinesinden 17 Talent talep etmesi, isyanın başlamasının görünürdeki sebebidir. Diğer taraftan isyanın gerçek sebebi ise, Zealotların bu ortamdan faydalanabileceklerini düşünerek harekete geçmeleridir.²⁶

²⁵ Sikkenin ön yüzünde Nerva başı; arka yüzünde hurma ağacı ve Yahudilerden alınan vergilerin kaldırıldığına ilişkin (*Fisci Iudaici Calumnia Sublata*) yazı yer almaktadır (Tekin 2008b; Baydur 1998, Lev. XVII. Res. 148, 46; Palaz Erdemir 2008).

²⁶ (Josephus tarihsiz, II.17).

Roma İmparatoru Nero, Vespasianus'u doğuda bir endişe kaynağı olan bu isyanı yönetmek ve gereken önlemleri almak amacıyla bölgeye göndermiştir.²⁷ Bu arada isyancılar, Roma valisini öldürmüş ve hareketi genişletmeye çalışmışlardır. Suriye eyalet valisi Licinius Mucianus da isyan ile karşı karşıya kalmıştır.²⁸ Bölgede bulunan iki lejyon, sekiz Süvari bölüğü ve on yardımcı kohort (cohortes), Vespasianus komutasında doğuya, isyanın bulunduğu bölgeye, sevk edildi.²⁹

İsyan, Kudüs yakınlarında, Masada kayalıklarındaki muhkem bir kalede başlamıştı. Kaledeki Roma garnizonu, Zealotların ani saldırısı ile gafil avlanmış ve askerlerin tümü kılıçtan geçirilmişti. Benzer bir saldırı, Antonia kalesindeki Roma garnizonuna da gerçekleştirilmişti. Garnizondaki askerler, kaleyi terk etmelerine izin verilirse teslim olacaklarını bildirmişlerdi. Zealotlar bu şartı kabul ediyor görünmüşler ve teslim olan askerlerin hepsini öldürmüşlerdi. Roma ordularına karşı girişilen bu savaş, 70 yılında Kudüs'ün kuşatılmasıyla sonuçlanmıştı. Zealotlar'ın aşırı bir tavırla başlattıkları bu savaş, Kudüs'teki Yahudi varlığını sona erdirecek noktaya getirdi.

Zealotlar, aralarındaki ılımlı Yahudileri susturarak, Kudüs ve çevresinde çok sayıda Roma askeri ve Yahudi'nin kıyımına sebep olan bu ortamda sonuna kadar savaştılar. Fakat Roma birlikleri uzun bir kuşatmanın ardından Kudüs'ün surlarını aşp şehre girdi. Zealotlar, sokak aralarında, barikatların arkasında savaşımaya, ele geçirdikleri Romalı askerleri vahşice parçalamaya ve böylece karşı tarafı tahrik etmeye devam ettiler. Bu şekilde geri çekilirken bin yıl önce Kral Süleyman tarafından inşa edilen Tapınak'a sıkıştılar. Yahudi Zealotlar'ın bu amansız ve sonu gelmez saldırgan tutumları karşısında Romalılar, Tapınak'ı kuşatıp içindekileri öldürdüler. Yapıldığı dönemde ihtişamlı bir görüntüye sahip olduğu kalıntılarından anlaşılan Tapınak büyük tahrip gördü. Ardından, Tapınak'taki Menorah, törenle Kudüs'ten Roma'ya getirildi ve bu tasvir Roma'daki Titus Takı'na kazındı.³⁰ Tapınak'tan geriye sadece batı tarafındaki duvar kaldı. Daha sonraki yüzyıllar boyunca bu duvar, Kudüs'teki bu tarihi hezimetin anısına, Yahudiler tarafından "Ağlama Duvarı" olarak kabul edildi.

Kuşatma altındaki Yahudi grupları arasında şiddetli tartışmalar yaşanmıştır. Zamanında altın çağını yaşamakta olan şehir surları Roma İmparatorluğu'nun görkemli ordusu tarafından çevrelenmişti. Haftalardır devam eden ağır kuşatmaya karşı ne yapmak gerektiği sorusu Yahudileri birbirine düşürmüştü. Uzun süredir yarı aç şekilde savaşmakta olan şehrin yiyecek stokları tükenmek üzereydi. Başarılı komutan Titus tarafından yönetilen Roma ordusu Eskiçağ dünyasının en güçlü ordusuydu. Yahudilerin bu güce karşı koymasının mümkün olmadığı mücadelenin her evresinde açıkça görülebilirken, Yahudiler Roma'ya karşı mücadelede ısrarcı oldular.

²⁷ (Josephus tarihsiz, III-IV).

²⁸ (Tacitus, Histories, 1.10).

²⁹ Sevk edilen ordunun içinde Vespasianus'un büyük oğlu Titus da yer almıştı. Titus, bu dönemde direniş lideriyken Roma tarafına geçen ve daha sonra halkının hikâyesini yazan Flavius Josephus'u tanımış ve onun hâmisî olmuştur. Vespasianus, bir dönem Kudüs ve çevresinde vekil olarak bulundu ve Yahudiler tarafından adı kötülükle anılan Herodes'e karşı, dürüst ve insancıl bir görevli olarak hatırlandı. Titus'un Kudüs'e gelmesi ve ele geçirmesi için (Josephus tarihsiz, V-VII).

³⁰ Bkz: Resim 1.

Resim 4: 70'de Iudaea'nın ele geçirilmesini konu alan sikkenin ön ve arka yüzü.³¹

Resim 5: 71'de Iudaea'daki zafer sonrası Vespasianus ve Titus'un Zafer alayını anlatan sikkenin ön ve arka yüzü.³²

İsyanın Sonucu: Bağnaz Yahudi liderlerinin, Kudüs'te 66 yılında sebep oldukları ayaklanma sonunda, Titus isyancılara karşı oldukça sert tedbirler almıştır. İsyancılardan pek çoğu hapse atılmış, öldürülmüş ya da köle olmuştur.³³ Bunun üzerine, Yahudi yönetici sınıfı unutulmuş ve Kudüs'teki Tapınak'ta ibadet sona erdirilmiştir. 70 yılında isyan bastırıldıktan sonra Kudüs ele geçirilmekle birlikte, Diaspora'daki Yahudiler de isyan sebebiyle kötü bir şekilde aşağılanmışlardır. Diğer taraftan, Diaspora'da bazı Yahudi gruplarının bazı ayrıcalıklarını kullanmaya devam ettikleri anlaşılmaktadır.³⁴ Titus, Roma İmparatorluğu'nun her yanında Yahudilere uygulanan bu kötü muamelelerin, Yahudilerin İmparatorluk'a bağlılıkları konusunda güvenin sarsılması ve her fırsatta isyan çıkarmaları sebebiyle gerçekleştiğini belirtmiştir. Kudüs'teki Yahudi yönetici kesimin Romayla bağlarını kopararak kendi kendilerine bir güç haline gelmek istemeleri şehirdeki isyanın ve sonucundaki cezalandırmanın en temel sebebiydi.³⁵

³¹ 2. resimde 70'de Iudaea'nın Romalılar tarafından ele geçirilmesi anlatılmaktadır (Tekin 2008b; Tekin 2008a, 242-243). İmparatorluğun erken dönemlerindeki diğer sikkelerde de Kudüs'ün ele geçirilmesi işlenmiştir. Vespasianus'un büyük oğlu Titus için basılmış bir sikkenin arka yüzünde iki kartal arasında oturan Tanrıça Roma; diğer bir sikkenin arka yüzünde Iudea'yı simgeleyen kadın figürü, trophe ve Iudea yazısı yer almaktadır (Baydur 1998, Lev. XV. Res. 129; Lev. XV. Res.130, 42-43.)

³² 3. resimde de, 70'de Süleyman'ın Tapınağı'nın yıkıldığı ve Vespasianus'un o tapınağa ödenen vergilerin (*Fiscus Iudaicus*) bu kez yıllık olarak Roma'ya ödenmesini istediği anlatılmaktadır (Tekin 2008b; Tekin 2008a, 245). Bu sikkenin benzeri ve değerlendirmesi için (Baydur 1998, Lev. XV. Res. 131, 43).

³³ Josephus, bu isyan sırasında, 1700 kadın, çocuk ve erkeğin köle olduğunu belirtmektedir (Josephus tarihsiz, VII.6.4.208).

³⁴ (Stanbaugh and Balch 1989, 52; Susa 2005, 420-421).

³⁵ (Goodman 1995, 231-251).

Kudüs'te azınlıkta olan akılcı insanların lideri durumundaki Haham Yohanan Ben Zakkai, Romalılara karşı mücadeleyi sürdürmenin cüretkârlık olduğunu fark ederek ayaklananları durdurmaya çalışmışsa da bunda başarılı olamamıştır. Bütün çabalarına karşın, Zealotlar, bu düşünceyi "ihamet" sayarak, sonuna kadar Romayla savaşa devam etmiştir. Bunlar bir şekilde 'bir "mucize"nin gerçekleşeceğine ve Roma'yı ne olursa olsun yeneceklerine' inanmaktaydı. Bu iki grup arasında çıkan tartışmada Zealotlar, Haham Ben Zakkai ve onu destekleyenlere üstün gelerek Kudüs'ün ve tüm Yahudi toplumunun kaderini ellerine aldılar. Romalıların "teslim ol" çağrısını hiçe sayarak barış için gönderdikleri elçileri öldürerek barış ümitlerini ortadan kaldırdılar. Bu aşırı grup, çatışmayı daha da alevlendirmek için ellerinden gelen her şeyi yaparak, ılımlı Yahudiler'i susturmuş ve tek doğru yolun kendilerinininki olduğuna inanarak, kendilerinden farklı düşünenleri gerçek Yahudi olmamakla suçlamış ve dışlamışlardı. Ancak 70 yılındaki bu yenilgiyle birlikte Kudüs harap olmuş ve çok sayıda Yahudi ya öldürüldü ya da bir daha bir araya gelemeyecek şekilde köle olarak satıldılar.³⁶ Ayrıca bu isyan sırasında, çevrede Yahudilere karşı olan toplumlar da bu karmaşa döneminden faydalanarak Yahudileri katlettikleri gibi, Yahudi olmayan pek çok insan da bu süreçte katledilenler arasında olmuştur.³⁷

Titus'un fiziksel cezalandırmalarından sağ kurtulanlar, topraklarını kaybetmiş oldular. Vespasianus, bu topraklara el koydu ve bu topraklar için en yüksek fiyatı veren kişilere sattı.³⁸ Vespasianus'un Yahudi Tapınağı için toplanmakta olan Tapınak vergisini, dinî bir merkez olan Kudüs yerine Roma'ya gönderilmesini istemesi Filistin'de Romalılara karşı Yahudi isyancıların harekete geçmelerine sebep olmuştu.³⁹ Ancak Diaspora'daki Yahudiler 66-70'de isyana katılmadıklarından ve bu durumu desteklemediklerinden dolayı Vespasianus, Diaspora'daki Yahudilerin haklarını korumuştur. Diaspora'da yaşamakta olan Yahudiler, Roma yönetimi altında kendilerini tehlikede görmediklerinden Kudüs'teki isyanı desteklememişlerdi. Ancak yine de İmparatorluğun bazı yerlerinde, mesela Asya'daki Yahudi topluluğu yeni vergi uygulamasından eski Tapınak vergisi yerine fiscus Juadicus'a ödenen (Jupiter Capitolinus için ödenen *didrachmon*) vergiden muaf olamamışlardır.⁴⁰

Haham Yohanan Ben Zakkai, durumu akılcı bir şekilde değerlendirerek hamasi bir harekete girişilmemesi gerektiğini halka anlatmıştı. Ancak Zealotlar, bu şekilde düşünen azınlığa üstün gelerek Yahudi toplumunu savaşa sokmuşlar ve sert sonuçlara maruz kalmasına sebep olmuşlardır. Yahudileri yaşanan felakete sürükleyen Zealotlar direnmelerine devam ederek yeni sıkıntılara sebep olmuşlardır. Kudüs'teki kıyımdan kurtulanlar, isyanın başladığı yerde, Masada kalesinde bir kez daha örgütlendiler ve yeniden Roma'ya karşı silahlı mücadeleye giriştiler. Sonunda 73 yılında, 960 Zealot, eşleri ve çocukları ile birlikte Masada'da sıkıştırıldılar ve teslim olmaya zorlandılar. Ancak Romalılar kaleye

³⁶ Yahudilerden günlük işlerde çalıştırılanlar olduğu gibi, gladyatör olarak arenalarda dövüştürülenler de olmuştur. Yahudiler pek çok yere dağıtılmışlardır (Basalel 2000, 65).

³⁷ (Josephus tarihsiz, II.18-20).

³⁸ (Goodman 1995, 231).

³⁹ (Cassius Dio, *Roman History*, LXVI, 7,2; Josephus tarihsiz, VII.6, 6 (218); Stanbaugh and Balch 1989, 52; Sordi 1994, 47; Schürer 1986, III. I, 122).

⁴⁰ (Trebilco 1991, 32-3). Bu, kendilerini Yahudi ilan eden herkesin, Tapınak vergisini Kudüs'teki Tapınak'a değil, Jupiter Capitolinus'a vermeleri anlamına gelmekteydi.

girdiklerinde tek bir canlı Yahudi bile bulamadılar; teslim olmaksızın birbirlerini öldürerek topluca intihar etmeyi tercih ettiler.⁴¹

En önemlisi de, savaş sırasında, 68 yazının başlarında, Vespasianus'un ordusundan bir bölük, çölün tam ortasında, Ölü Deniz sahilinde bulunan Kumran Manastırı'na saldırmış ve burayı yok etmiştir. Manastırı savunanların bu mücadele sırasında katledildiği anlaşılmaktadır. Romayla mücadeleye ve öldürmeye tüm gücüyle karşı çıkmış olan Haham (Rabbi) Yohanan Ben Zakkai, şehir kuşatıldığında bir tabut içinde kaçırılmıştır. Yohanan'ın savaş sonunda, bir şekilde Roma'dan aldığı izinle kurduğu okul sayesinde etnik olarak yenilmiş ve yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmış olan Yahudi halkının inandığı Yahudi dini devam ettirilmiştir.⁴²

Romalılar, bölgedeki bu önemli olayın anısına çok sayıda sikke bastırmışlardır. Üzerinde farklı betimlemelerle günümüze kadar gelebilen bu sikkeler, tarihte Iudaea'da Roma için ortaya çıkan bu tehlikenin önemini ve buna karşı Roma'nın gücünü göstermesi bakımından önemlidir.⁴³ Ayrıca, Tapınak'ın (Bet Amikdaş) tahribi ve buradaki Menorah (Yedi kollu şamdan) ve Yahudi kutsal eşyalarının Roma'ya getirilmesi, Roma'daki zafer takının kabartmalarının bir kısmında resmedilmiştir.⁴⁴

66-70 yıllarını kapsayan Kudüs'teki Yahudi isyanı ilk sonuçları itibarıyla çok sayıda Yahudi'nin ölümüne sebep olmasına karşın diğer yönüyle, Yahudiler arasında dinî ve kültürel bilincin yeniden canlandırılmasında da rol oynamıştır. Bu mücadele sırasında, çok sayıda Yahudi lideri öldüğünden, Yohanan Ben Zakkai, Yavneh'te Haham Gabriel'in sülalesinin ve bilginlerin toplanması iznini Vespasianus'tan talep etti ve İbrani takvimi belirlendi. Yahudi hayatına yön verecek kurallar (Takkanot) ve bazı gelenekler artık Bet Amikdaş'ın tahrip olması (mevcut olmadığı düşüncesiyle) sebebiyle buna göre düzenlendi.⁴⁵ Yohanan Ben Zakkai'ın açtığı okul ve Diaspora'daki Yahudilerin, "göçmenlik ruhuyla" birbirleriyle irtibat kurarak kendi durumlarını görmeleri, Yahudiler arasında yeniden dinî-etnik bir milletin, teokratik-sosyal anlayışla kendine dönüş dönemi olarak nitelenebilir.⁴⁶ Bu dönemden sonra Yahudiler'in özgün bir "Yahudi koloni" anlayışı oluşturdukları da belirtilebilir. Yahudi kolonileri, buldukları herhangi bir yerde kendilerine karşı ortaya çıkabilecek herhangi bir karşıt tavır için her vakit göç etmeye hazır durumda yaşamışlardır. Herhangi bir durum

⁴¹ Bu olay körü körüne bir duyguya ya da inanca saplanan ve gerçekleri değerlendirmede zorluk yaşayan bir grup içinde yaşadığı topluma neler yaşatabileceğini göstermesi bakımından önemlidir. "Seçkin ırk" fikrinin Nazilerde uygulaması ve milyonlarca insanın Avrupa'da öldürülmesi bir saplantının sonucu olmalıdır. Aynı şekilde kendi şeriatinin hâkim olması için savaş çıkarılması amacıyla hareket etmiş ve çıkarmaya hazır olan pek çok dinde bağnaz bulunmaktadır. İsrail ve bölgesinde savaş çıkacağı ve bu sayede İsa'nın geleceğini düşünenlerin yanında kıyametin o bölgeden başlayacağını düşünen insanlar mevcuttur. Bu da saplantılı ve realist olamayan insanların çoğu zaman toplumlara zarar verdiklerini göstermektedir.

⁴² Bu okuldan, Yahudi liderler yetişmiş ve Diaspora'nın farklı yerlerine görevlendirilmişlerdir (Sheppard 1979, 169).

⁴³ Resim 4, 5. Bilgi için (Basalel 2000, 64-67).

⁴⁴ Resim 1. Bilgi için (Basalel 2000, 64-67).

⁴⁵ (Basalel 2000, 65).

⁴⁶ Basalel, bu dönemde başa geçen Yahudi liderlerin, Diaspora'daki Yahudilerle ilişkilerini ve bağlarını devam ettirme gayretleri hakkında bilgi vermektedir (Basalel 2000, 65-67).

karşısında gidecekleri yerler, ya daha önceden bildikleri ya da bir şekilde akraba ve tanıdıkları yoluyla bildikleri yerler olmuştur. Yahudiler, dünyanın her yerinde, yaşadıkları bölge ve ülke şartlarına uyum sağlarken, farklılıklarını kendi içlerinde geleneksel değerlerle yaşatmaya çalışmışlardır. Bu sebeple, bütün dünyada Yahudilere, Eskiçağ'daki "gizem dinleri"ndeki, -sadece kendi üyelerinin bildiği gizemlere (*esoterikos*) sahip topluluk-⁴⁷ sırlı, esrarlı bir bakış açısının gelişmesine de sebep olmuştur. Yahudiler, "sürekli göç" ve "gettoda yaşama"nın bir yönüyle onlar için bir eziyet olduğunu ifade etmekteydi. Diğer taraftan bu yaşantının, hayatta dünyanın farklı yerlerinde zor ve çetin şartlara uyabilen, başarılı insanlar olmalarında etkili olduğunun farkına da varmışlardır.⁴⁸ Nitekim bu durumu "ezilmişlik, kovulmuşluk ve diğer toplumlardan soyutlanmışlık" şeklinde tasvir ederek bu duyguları toplumlarını oluşturmada kullanmışlardır. Halen bu duygular İsrail Devleti'nin bölgede varlığını devam ettirmede kullanılan bir yöntem olarak kendini göstermektedir. "Ezilmişlik ve itilmişlik" duygusu dünyanın pek çok ülkesinde Yahudi liderler tarafından kullanılagelen bir toplum psikolojisi yönlendirmesidir. II. Dünya savaşı sırasında Alman yönetiminin, Almanya ve Almanların işgal ettikleri bölgede Yahudilere uygulanan kıyım, ekonomik ve sosyal olarak İsrail Devleti'nin oluşumunda ve devamlılığında kullanılmıştır/kullanılmaktadır.⁴⁹

Bu arada, Kudüs'te ve diğer bölgelerde yaşamakta olan Yahudiler, yaşamakta oldukları ortam ve toplumlardan etkilenecek inanç, ibadet ve yaşayışlarında farklılıklar oluşturmuştur. Bir zamanlar Babil'e sürgüne giden Yahudiler de, yaşadıkları özgün ortamda kendilerince Talmud'u yazarak eski geleneklerini kısmen yaşatmaya çalışmışlardır. Fakat bu gelenekler artık, dinî özünden çıkarak, kültürel boyut kazanmış ve Kenanlı, Babilli, Mısırlı, Hellen ve hatta Romalı özellikler taşıyan bir felsefe ve siyaset kitabı haline dönüşmüştür.⁵⁰ Bir dinden çok, geleneksel bir "teokratik sosyalizm"⁵¹ dönüşen Yahudilik

⁴⁷ (Dürüşken 2000, 58 vd). Essenilerde de buna bezer bir gizem yer almaktadır. Bu sebeple bu topluluk için "gizli gücün insanları", "esrarlı insanlar" veya "sessiz insanlar" gibi ifadeler kullanılmaktadır (Chaney 1996, 19-25, 33-37, 41-43 vd).

⁴⁸ Yahudiler'in çeşitli dönemlerdeki sürgünleri, örgütlenmeleri ve koloni hayatları için (Groeples 1999, 7-34). Osmanlı Devleti'nde ise *kehillalar* (cemaat) halinde -her kehillaya kendi mahallesinde, sinagogun çevresinde kümelenmiş ve kendi hahamına bağlı olarak- yaşamışlardır (Groeples 1999, 34.) Bu hayat tarzı, ortaçağda "itilmiş insanlar" halinde gettoda yaşamaktan oldukça farklıdır. Osmanlı Devleti'ne Yahudi göçleri için (Eroğlu 2003, 25-68).

⁴⁹ İsrail'de bugün 'bütün komşularının ve dünyanın kendilerine karşıtmış ve ezmeye çalışıyormuş' intibası verilmek için mevcut durum abartılarak eldeki bütün yöntem ve teknikler kullanılarak bir savunma biçimi olarak "saldırı" sistemi kullanılmaktadır. İsrail yönetimi İsrail'i ve Yahudileri koruma amacıyla "anti-semitizm" adı altında kendini korumaya almıştır. İsrail'in ve yöneticilerinin her türlü yaptıklarıyla ilgili herhangi bir kritik ya da yorum anında "anti-semitik" bir yaklaşım olarak değerlendirilmekte ve susturulmaktadır. Ezilmişlik duygusu toplumu ayakta ve birlikte tutmak için devamlı kullanılmaktadır. Bu durum İsrail'de yaşayan insanlar tarafından da kanıksanmış sosyo-psikolojik bir vakıa olduğunu 2005 Ağustos'unda İsrail'in çeşitli şehirlerinde yapmış olduğumuz mülakatlarda müşahade ettik.

⁵⁰ (Susa 2005, 300-309; İslamoğlu tarihsiz, 83 vd). Adem'den önceki insanlar ve inançlar, yaratılış, melekler, insanlar, ashab-kehf, ahiret, gökler, gök cisimleri, denizler vb gibi konularda eski Mısır ve Babil inanç ve kültürlerinden taşınan öğelerin Tevrat'a yerleştirildiği anlaşılmaktadır (Aydemir tarihsiz). Eskiçağ'da Hellen ve Roma etkisi yazıtlara da farklı şekilde yansımıştır (Sheppard 1979, 169 vd). Yahudilik, tek tanrılı bir din olmasına karşın, Yahudiler bir ara yılan ve buzağıya da tapmışlar ve bu geleneksel bir hal olarak kendilerine özgü bir politeizm gerçekleştirmişlerdir (Durant ve Lambelin 2004, 31, 33-34).

⁵¹ 'Eski Sümerlerde, toplumun üretim-tüketim ve paylaşım anlayışıyla oluşturdukları bir tapınak sosyalizmidir. Prensipte olarak bu yapı içinde, toplumun ürettiği mallar, tapınakta toplanır ve herkese

böylece, Yohanan Ben Zakkai gibi liderlerin açtıkları okullar ve Babil Yahudileri sayesinde yeniden ve yeni unsurlarla güncelleştirilerek yaşama imkânı bulmuştur. Babil sürgünü ile Titus dönemindeki sürgün devresinin belirleyici olduğu bu dönem *Apokaliptik Dönem* olarak adlandırılır ve Musevilikten Yahudiliğe; İsrailoğulları'ndan evrensel topluluğa dönüşen bu toplumun kitabı olarak "Tevrat" ortaya çıkmıştır.⁵²

Yahudilerin içinden bazı gruplar, 'kendilerinin diğer tüm insanlardan üstün olduklarına ve ne olursa olsun bir gün bir şekilde galip geleceklerine' inanarak, Roma'ya karşı ayaklanmalar çıkarmaya ve gereksiz yere kan dökmeye devam etmişlerdir.⁵³ Hâlbuki Roma, Kudüs'teki kıyımdan sonra bile Filistin'de yaşamalarına ses çıkarmamış ve eskiden sahip oldukları "otonomi"yi biraz daha sınırlandırarak korumuş ve devamlılığını sağlamıştır.

Roma'nın hâkim olduğu bölgelerde meydana getirdiği 'Pax Romana'ya (Roma Barışı) ve aldığı barışçı tedbirlere rağmen, Kudüs'teki Yahudilere karşı yeterince tedip edici tedbirler oluşturamamıştı. Bu siyasetinin ekonomik ve sosyal sebepleri olmalıdır. 2000 yıl önce Zealotların idaresindeki Yahudi toplumu, Roma İmparatorluğu'nun sert uygulamalarıyla karşı karşıya kalmışlardı. Bugünkü "ağlama duvarı" Yahudilere yapılmış bir 'haksızlık' olarak nitelendirilmekte ve geçmişin kötü hatıralarını hatırlatma amacıyla değerlendirilmektedir. Siyonist Yahudiler Bet Amikdaş'ı yeniden inşa etmenin yollarını aramakta ve karşısına dünya kamuoyunu alabilmektedir. İsrail Devleti'ni yönetenlerin 2000 yıl önceki Roma idaresine başkaldırışın bir benzerini hatırlatır mahiyette tutum ve davranışları görülmektedir.⁵⁴

---

ortak bir şekilde dağıtıldı. Para ekonomisinin olmadığı o dönemlerde, bu oldukça akılcı ve tek elden yürütülen bir sistemdi. O dönemlerde bu yolla mal ve hizmetlerin ne kadar eşit dağıtıldığını bugün için bilmemiz mümkün değildir. Fakat, bu sistemde, bir "iyi bilenler" ve "organize edenler" grubunun olduğu rahatlıkla düşünülebilir. Ayrıca bu işler Mezopotamya'da, belli bir sayım-döküm işlemiyle, tanrının evinde (Ziggurat) ve tanrı rızası için yapılmaktaydı. "Yahudilerde de hemen her günah için sunulan adaklarla kefarete sağlanırdı. Sadece rahipler, kuralına uygun olarak kurbanlar takdim edilmesini ve imanın şartlarıyla gizliliklerini doğru olarak açıklayabilirlerdi. Yahudilerde bu rahipler, Levi soyundan olanlara özgü bir kast teşkil etmiştir. Bunlar, hiçbir mala mirasçı olamazlar diğer taraftan vergi ve harç vermezlerdi. Sürülerden paylarını alırlar, inananların adaklarından ilahların kendilerine gerekli görmedikleri kısmı kendilerine hasrederlerdi' (Durant ve Lambelin 2004, 33).

⁵² Yunanca bir kelime olan *Apokalipsis*, "sırrı açıklamak" anlamına gelir. Ancak, bu kelime, Yahudi literatüründe "kıyamet, dünyanın sonu" demektir (İslamoğlu tarihsiz, 83 vd). Yahudilere indirilen bu kitabın, ilk adının ne olduğu bilinmemektedir. Kur'an-ı Kerim'de, Museviler'e indirilen kutsal metinler "sayfalar ve kitap" şeklinde geçmektedir (İslamoğlu tarihsiz, 57, 83 vd; Lewis 1996, 216; İsrâ 17-2).

⁵³ 132 yılında, bu kez Hadrianus'un sünnet konusundaki sınırlandırması bahane edilerek, başta Haham Akiba ve genç savaşçı ruhlu lider Bar-Kochba'nın önderliğinde yeni bir isyan daha başladı. Bar-Kochba Roma birliklerine karşı bazı galibiyetler elde etti ve Yahudiler artık kesin zafere ulaştıklarına inanmaya başladılar. Ancak Roma'nın gazabı fazla gecikmeden geldi. 135 yılında, isyan çok kanlı bir biçimde bastırıldı. Bar-Kochba ve Akiba hemen idam edildiler. Ardından Romalılar büyük bir kıyıma giriştiler. Bu kez katliam, 70 yılında Kudüs'te yaşananandan da büyük oldu. Çok sayıda Yahudi öldürüldü ve kalanlar da Filistin'den tamamen sürüldüler. Kudüs'e ayak basmaya kalkan her Yahudi'nin idam edileceği duyuruldu ve bu hüküm, Roma'nın çöküşüne kadar devam etti.

⁵⁴ Bugün İsrail Devleti'ni yönetenler buldukları bölgede 2000 yıl önce Roma'ya kafa tutan Yahudi Zealot liderleriyle benzer tutumlar taşımaktadırlar.

Ortodoks Yahudilik'in içinde, Yahudi olmayanlara karşı daimi bir nefret ve düşmanlık beslemeye dayanan bir "Yahudi ideolojisi" bulunmaktadır. Siyonistler tarafından "Yahve", İliada ilahları kadar cesurca savaşan emperyalist ve istilacı bir savaş ilahına dönüştürülmüştür.⁵⁵ Bu ideoloji, sadece geçmişte meydana gelen isyanın sonucu olmayıp, tarihin başka sayfalarına dayanmakta ve yüzyıllarca gettolarda yaşamış olan Yahudiler'in, kendi toplumlarının ya da gettonun dışındaki "düşmanlara" karşı geliştirdikleri nefret ve intikam duygularının bir ürünü gibi görünmektedir. 1860 yılında Avrupa'nın, özellikle Fransa'nın, ileri gelen Yahudileri, din ve ırkdaşlarının bilinçlendirilmesi, birlik ve beraberlik içinde ve sistemli olarak belirli hedeflere yöneltilibilmeleri için çalışmalar başlatmışlardır. Dünya üzerinde, *Dünya Yahudiler Birliği*'nin (*Alliance Israélite Universelle, AIU*) çalışmalarının ve bağlantılarının ulaşmadığı yer kalmamış gibidir.⁵⁶ AIU çalışmalarından etkilenmedikleri düşünülen Yahudiler muhakkak başka gizli ya da açık gerçekleştirilen faaliyetle karşılaşmışlardır. Bu da dinî, kültürel ve içtimaî olarak yüzlerce yıldır gerçekleşmesi için varolan düşüncelerin uygulamalara girmesine neden olmuştur. Fransız Yahudilerinin öncülüğünde kurulan AIU okullarından ve faaliyetlerinden etkilenenlere ilaveten Almanya'da Alman Yahudilerin öncülüğünde kurulan diğer bir örgüt, *Alman Yahudileri yardım Derneği (Hilfsverein der Deutschen Juden)*⁵⁷, bulunmaktadır.⁵⁸

Klasik Yahudilik'in temelinde yer alan "sürekli savaş" anlayışı, Platon'un yazılarında sık sık atıfta bulunduğu Yunan "Şehir Devleti" Sparta'yı hatırlatmaktadır. Atina'daki demokratik düzenden hoşlanmayan Platon, "değişime kapalı askeri bir Devlet" olan Sparta'dan övgüyle bahsetmektedir.⁵⁹ Platon'un kendi sınırları içinde ve kendi insanı için "iyi bir devlet için önerdiği iyi insan" ütopyasının benzerini dışındaki dünyayı sürekli düşman olarak algılayan ve içeride hahamların totaliter otoritesine göre yönetilen günümüzdeki "Kudüs Yahudi toplumu" da Sparta'nın yeni bir tipi gibi görünmektedir.

Sonuç

Siyonist Simeranyası⁶⁰: Günümüz "Yahudi ideolojisi"ni, İsrail Devleti'ni kuran Siyonistler oluşturmuştur.⁶¹ Teokratik sosyalizmi bir din haline

⁵⁵ (Durant & Lambelin 2004, 28). Bkz. Homeros, İliada.

⁵⁶ (Chouraqui 1965; Leven 1920).

⁵⁷ Bu örgüt 23 Mayıs 1901'de Berlin'de kurulmuştur. 1941 yılına kadar başta Almanya Yahudileri olmak üzere Almanca konuşan diğer ülkelerdeki Yahudilerle ilgilenmiştir. İlmî, kültürel ve ekonomik gelişimin sağlanarak Yahudilerin buldukları toplumda seçkin duruma gelmesi için çalışmıştır. Faaliyet alanları yoğunlaştığı bölgeler Doğu Avrupa, Galiçya ve Rusya'dır. Okullar ve organizasyonlarıyla Yahudiler arasında bağların gelişmesine çalışmıştır. Almanya bu örgütü Alman çıkarlarını yayan bir kurum olarak görmüş, Yahudiler de Almanların bu beklentilerinden istifade etmişlerdir. AIU'ın Fransa tarafından kullanılmasından sonra Alman yöneticiler de Yahudilerin Hilfsverein der Deutschen Juden örgütünü kurmalarına izin vermişlerdir. Filistin ve bölgesinin Türklerin idaresindeyken Avrupalı devletlerin Yahudi kullanımı yarışı ve Yahudilerin bu yarıştaki yerleri için (Lowenthal 1956).

⁵⁸ (Lewis 1996, 184 vd).

⁵⁹ Platon, Devlet.

⁶⁰ "Simeranya", Peyami Safa'nın romanlarında geçen ve belki de ne kadar güzel ve olağanüstü bir dünya olduğunu kendinden başka kimsenin bilmediği bir "ütopya dünyası"dır. Çalışmalarımız

getirmeyi amaçları için uygun gören Siyonistler, dindar olmasalar da Yahudi kültürünü ve o kültürü oluşturan dinî şablonu amaçları için kullanmışlardır.⁶² İsrail'in ilk Başbakanı David Ben Gurion'a göre "Toprakların kurtarılması", Siyonistler için önemli olup millî siyasî bir hedeftir. Bir toprağın "kurtarılması", toprağın Yahudi olmayanlardan alınıp Yahudilere verilmesi ve üzerinde çalışanların da Yahudi olmasıyla mümkündür.⁶³ Siyonist ideolojiye göre 'Tanrı tarafından İsrailoğullarına Kutsal Kitap'ta vaat edilen ve geçmişte Yahudi bir Kral tarafından yönetilmiş olduğu iddia edilen toprakların' bugün de İsrail Devleti'ne ait olması gerekmektedir. Dinî alt yapı oluşturularak ilahî bir görünüm ve kutsallık atfedilerek "vaat edilen topraklarda" "seçilmiş insanlar" tarafından kurulan devlet oluşturulmaya çalışılmaktadır.⁶⁴ Bu, İsrail Devleti'nin ilk başbakanı David Ben Gurion'a göre de Devlet'in sınırı yoktur.⁶⁵

Tanrının belli bir bölgeyi kendisine verdiğini düşünen insan 'ilgili yer üzerinde her türlü hakkın ve kullanımın kendinde olduğunu' düşünmesi normaldir. Bu psikolojik tutumdaki bir kişinin kendisine olduğu kadar çevresine de zararlar vermesi muhtemeldir. Nitekim bu amaca yönelik olarak Devlet adamlarının herhangi bir dinî ya da felsefi saplantı içinde olmaması beklenir. Türkiye'deki laiklik tartışmasının altında da yatan sebeplerden birisi budur. Uluslararası ilişkilerde çıkarların ve menfaatlerin söz konusu olduğu bir sistemde inançlar ve saplantılar ülkelerin zararına olabilmekte, meselelerin içinden çıkılmaz bir hale gelmesine sebep olabilmektedir. Bu nedenle dinî olarak yönlendirildiğini iddia ederek kendine ve yaptıklarına kutsiyet atfeden insan veya yönetim çevresindeki diğer insanlara veya yönetimlere zarar verir ve bunu kendince makul görür.

Yahudiler için dinî ve ulusal kimliği oluşturmada etkili kılınmaya çalışılmış olan Tevrat'ın belirlediği sınırlar, 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl içinde Siyonist liderler tarafından önemle vurgulanmıştır. Siyasî Siyonizm'in kurucusu Theodor Herzl, 1897 yılında Basel'deki Siyonist Kongresi'nde hedefleri belirlemiş ve İsrail Devleti'nin temelleri hayali sınırlar içinde atılmıştır.⁶⁶ Hayali hedefler dinî temellere dayandırılarak ve bu hedefleri gerçekleştirmek için kendinde ilahi

---

sonucunda Yahudiler'in, cennet yerine, yeryüzünde böyle bir "ütopya dünyası"ni kurma fikrinin varlığı ortaya çıkmaktadır. Mustafa İslamoğlu da benzer sebeplerle Yahudilerin dünyada cenneti yaşamayı düşündükleri görüşünü ileri sürmektedir (İslamoğlu tarihsiz, 354-363).

⁶¹ Siyonist önderlerin protokolleri ve görüşleri için (Durant & Lambelin 2004, 101-175; Çebi 2006, 67 vd; Doğrul 2004, 17 vd). Yahudi göçü ve Siyonizm hedefleri hakkında (Avcı 2004, 78-91).

⁶² (www.palestineremembered.com/Acre/Famous-Zionist-Quotes/Story638.html [12 Haziran 2010]).

⁶³ (www.palestineremembered.com/Acre/Famous-Zionist-Quotes/Story638.html [12 Haziran 2010]).

⁶⁴ (İslamoğlu tarihsiz, 297 vd). Bu dinin dünyevileşmesi için ayrıca (Durant & Lambelin 2004, 32).

⁶⁵ (www.palestineremembered.com/Acre/Famous-Zionist-Quotes/Story638.html [12 Haziran 2010]). Tevrat'ta "O günde Rab, Abraham'la ahdedip dedi: Mısır ırmağından büyük ırmağa, Fırat ırmağına kadar bu diyarı, Kenileri ve Kenizzileri ve Kadmonileri ve Hittileri ve Perizzileri ve Refaları ve Amorileri ve Kenanlıları ve Girgaşileri ve Yebusileri senin zürriyetine (soyuna) verdim" (Tevrat, Tekvin 15). "O zaman Rab bütün milletleri önünüzden kovacak ve sizden büyük ve kuvvetli milletlerin mülkünü alacaksınız. Ayak tabanınızın basacağı her yer sizin olacak, sınırınız çölden ve Lübnan'dan, ırmaktan, Fırat ırmağından garp denizine kadar olacaktır" (Tevrat, Tesniye, 12, 25).

⁶⁶ (Susa 2005, 465; Çakmak 2006, 107 vd; Çebi 2006, 51 vd).

özellikler olduğuna inanarak devam eden anlayış, bölgeye Roma zamanında olduğu gibi hâkim olmak için kendinden daha güçlü ya da zayıflara karşı güç kullanabilmektedir. Dinî emir olarak telakki edilen “Dünya Yahudi Krallığı” kurma düşüncesi bir zamanlar Kudüs'te kurulduğunu iddia ettikleri küçük yerel bir Şehir Krallığı'ndan yola çıkmaktadır. Siyonistlerin Roma dönemindeki Zeolatlar gibi bölgede, sosyal hafızalarda oluşturmaya çalıştıkları genetik bilimleriyle desteklendiklerini iddia ettikleri sadece kendilerine özgü bir “ütopya ülkesi”, bir “Simeranya” kurmaya çalışmışlardır/çalışmaktadırlar. Geçmişte 66-70 yıllarında ve devamında, bağınaz ve hırslı Zeolat liderleri sebebiyle samimi Yahudiler zor durumlarda bırakılmıştır. Aynı duruma düşüp ya da düşmemek insanların geçmiş tecrübelerden istifade etmesiyle orantılıdır.

Bu noktada da, yine tarihte binlerce örnek mevcuttur. Bu bölge, tarihin hem kanlı ve hem de güzel olaylarına sahne olmuş, tarih, kültür ve medeniyet bakımından zengin bir bölgedir. Yüzyıllarca, Kuzey Suriye üzerinde Mısır ve Hititler arasında kıyasıya mücadeleler olmuş ve bunlar tarihin sayfaları arasında kaçınılmaz bir şekilde yerini almıştır. Ancak öyle bir zaman gelmiştir ki III. Hattuşili ile II. Ramses döneminde bu iki ülke akıl almaz bir şekilde uzun bir barış ve dostluk dönemi de yaşayabilmiştir. Bu dönem, sadece Anadolu'daki Hititler ve Kuzey Afrika topraklarındaki Mısır için değil, bugün üzerinde çok konuşulup, yazılan, düşünülen “Nil'den Fırat” a kadar olan bütün bölge için barış, huzur ve sükûn dönemi olmuştur.⁶⁷ Günümüzde bölge insanı zamanın şartlarını gerçekçi bir değerlendirmeye tarihî gerçekleri iyi analiz ederek kalıcı bir barışı sağlaması mümkündür.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

Caesar 2007, *İç Savaş* (Comentarii de Bello Civili), çev: Furkan Akderin, Alfa Basım Yayım, İstanbul.

Cassius Dio 1987, *The Roman History* (The Reign of Augustus), translated by Ian Scott-Kilvert, Penguin Books, Middlesex.

Cicero 1946, *Pro Flacco, The Speeches* (In Catilinam I-IV - Pro Murena - Pro Sulla - Pro Flacco), translated by Louis E. Lord, The Loeb Classical Library, London.

Eusebius 1926, *The Ecclesiastical History*, with an English translation by Kirsopp Lake, the Loeb Classical Library, London.

Herodotus 1972, *The Histories*, translated by Betty Radice, Penguin Classics, Cambridge.

Homer 1999, *İliada*, çev: A. Kadir, Azra Erhat, Can Yayınları, İstanbul.

Josephus 1969 Flavius, *Jewish Antiquities*, translated by Louis H. Feldman, The Loeb Classical Library, London.

Josephus tarihsiz Flavius, *The Jewish War*, translated by William Whiston, Steimatzky Ltd., Israel.

Platon 2005, *Devlet*, çev: Ersin Uysal, Dergah Yayınları, İstanbul.

⁶⁷ Mısır ile yapıldığı düşünülen barış anlaşması ve III. Hattuşili'nin çevre ülkelerle olan siyasi ilişkileri için (Kinal 1998, 116 vd.; Akurgal 2000, 98-100). Bu dönemde, Pudu Hepa ile Mısır arasındaki yazışmalar için (Alp 2001, 159-160).

Modern Bibliyografya

- Akurgal 2002 Ekrem, *Anadolu Kültür Tarihi*, TÜBİTAK, 14. basım, İstanbul.
- Alp 2001 Sedat, *Hitit Çağı'nda Anadolu*, TÜBİTAK, 2. basım, İstanbul.
- Avcı 2004 Yasemin, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, PhoenixYayınevi, Ankara.
- Aydemir tarihsiz Abdullah, *Tefsirde İsrailiyat*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları: 191, Ankara.
- Bahar 2003 Beki L., *Efsaneden Tarihe Ankara Yahudileri*, Pan Yayıncılık, İstanbul.
- Basalel 2003 Yusuf, *Yahudi Tarihi*, ikinci baskı, Gözlem Yayın, İstanbul.
- Baydur 1998 Nezahat, *Roma Sikkeleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Brown 2000 Peter, *Geç Antikçağ'da Roma ve Bizans Dünyası*, çev: Turhan Kaçar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Castle 1962 E. B., *Ancient Education and Today*, A Pelican Books, Victoria.
- Chaney 1996 Robert, *Antik Çağdan Günümüze Kadar Esensiler ve Sırları*, çev: Duygun Aras, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul.
- Chouraqui 1965 Andre, *Cent Ans D'histoire L'Alliance Israélite Universelle et la Renaissance Juive Contemporaine (1860-1960)*, Paris: Presses Universitaires de France, Paris.
- Çakmak 2006 A. Nedim, *İşgal Günlerindeki İşbirlikçiler (Hüsniyadis Hortladı)*, 5. baskı, Kumsaati Yayın Dağıtım, İstanbul.
- Çebi 2006 Hakan Yılmaz, *İsrail'in Şifresi*, Pegasus Yayınları, İstanbul.
- Doğrul 2004 Ömer Rıza, *İsrail: tedhiş, istila ve harp kaynağı*, Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul.
- Durant&Lambelin 2004 Will&Roger, *Yahudiliğin Tarihi ve Siyon Liderlerinin Protokolleri*, çev: A. Basad Kocaoğlu, Okumuş Adam Yayıncılık, İstanbul.
- Dürüşken 2000 Çiğdem, *Roma'nın Gizem Dinleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Dürüşken 2003 Çiğdem, *Roma Dini*, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- Editori 1987 I Viaggiatori Fabbri, *Hierapolis Di Frigia*, 1957- Università di Lecce.
- Erdemir 2008 Halil, *Yahudilerin Manisa'yı Uluslararasılaştırması*, Manisa Ofset, İzmir.
- Erdemir&P.Erdemir 2006 Halil&Hatice, *Sardes (A Forgotten Metropolis at the Beginning of Royal Road)*, Manisa, 2006.
- Eroğlu 2003 Ahmet Hikmet, *Osmanlı Devletinde Yahudiler*, Andaç Yayınları, 3. baskı, Ankara.
- Galante 1995 Avram, *Türkler ve Yahudiler*, Gözlem Yayınları, 3. baskı, İstanbul.
- Goodman 1989 Martin, "Nerva, the Fiscus Judaicus and Jewish identity", *JRS* 79, 40-44.

- Goodman 1995 Martin, *The Ruling Class of Judea (The Origins of the Jewish Revolt Against Rome AD 66-70)*, Cambridge.
- Grant 1997 Michael, *The Climax of Rome*, London.
- Groepeler 1999 Eva, *İslam ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*, Belge Uluslararası Yayıncılık, çev: Süheyla Kaya, İstanbul.
- Guignebert 1939 Ch., *The Jewish World in the Time of Jesus*, translated by S. H. Hooke, London.
- Hardy 1912 E.G., *Roman Laws and Charters*, Oxford.
- Holmes 1923 T. Rice, *The Roman Republic and The Founder of the Empire*, in three volumes, Oxford.
- İslamoğlu tarihsiz Mustafa, *Yahudileşme Temayülü (İsrailoğulları'ndan Ümmet'i Muhammad'e)*, 2. baskı, Denge Yayınları, İstanbul.
- Karasapan 1942 Cevat Tevfik, *Filistin ve Şark-ül Ürdün*, Ahmet İhsan Matbaası, Cilt I, İstanbul.
- Karauğuz 2002 Güngör, *Hitit Devletinin Siyasi Anlaşma Metinleri*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- Kınal 1998 Firuzan, *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, 4. baskı, Ankara.
- Kraabel 1998 A. T., *The Diaspora Synagogue: Archaeological and Epigraphic Evidence Since Sukenik in Ancient Synagogues*, Historical Analysis and Archaeological Discovery, edited by D. Urman and P.V. M. Flesher, Leiden, Brill.
- Kramer 1998 S. N., *Tarih Sümer'de Başlar*, çev: Muazzez İlmiye Çığ, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Lane Fox 1987 Robin, *Pagans and Christians*, London.
- Leon 1960 Harry J., *The Jews of Ancient Rome*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia.
- Leven 1920 N., *Cinquante ans D'histoire L'Alliance Israélite Universelle (1860-1910)*, Tome II, Paris: Librairie Félix Alcan, Paris.
- Lewis 1996, Bernard, *İslam Dünyasında Yahudiler*, çev: Bahadır Sina Şener, İmge Kitabevi, Ankara.
- Light Finegan 1946 J., *From the Ancient Past, the Archeological Background of the Hebrew-Christian Religion*, Princeton University Press.
- Lowenthal 1956 Marvin, *The Diaries of Theodor Herzl*, the Dial Press, New York.
- Mitchell 1993 Stephen, *Anatolia (Land, Men and Gods in Asia Minor)*, vol. II, Clarendon Press, Oxford.
- Momigliano 1934 A., "Herod of Judea", *CAH X, The Augustan Empire 44 BC- AD 70*, first edition, 316-339.
- Palaz Erdemir 1998 Hatice, *The Administration of Roman Asia*, Department of Classics and Ancient History, University of Wales Swansea, basılmamış doktora tezi, Swansea.
- Palaz Erdemir 2006 Hatice, "Antikçağ'da Hierapolis ve Çevresinde Koyun Yetiştiriciliği ve Yan Sektörleri", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Denizli, 6-7-8 Eylül 2006, 23-30.
- Palaz Erdemir 2008 Hatice, "Roma İmparatorluğu'nun Yahudi Politikası", *II. Meşrutiyetin 100. Yılı Münasebetiyle Eskiçağdan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırma Merkezi Avrasya Enstitüsü, 20-21 Mayıs 2008, İstanbul.

Ramage&Ramage 1996 H. Nancy&Andrew, *Roman Art*, second edition, New Jersey.

Schalit 1972 Abraham, *The Hellenistic Age Political History of Jewish Palestine from 332 B.C.E. to 67 B.C.E.*, Rutgers University Press, New Brunswick.

Schürer 1986 Emile, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 BC - AD 135)*, vol. III.1, revised and edited by Geza Vermes, Fergus Millar and Martin Goodman, Edinburgh.

Sevenster 1975 J. N., *The Roots of Pagan Anti-Semitism In The Ancient World*, Leiden.

Sevin 2003 Veli, *Eski Anadolu ve Trakya (Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar)*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Sharon 1992 Moşe Sevilla, *Türkiye Yahudileri*, İstanbul.

Sheppard 1979 A.R.R., "Jews, Christians and Heretics in Acmonia and Eumeneia", *RECAM Notes and Studies* no: 6, AS, XXIX, The British Academy, London.

Sherwin-White 1973 A. N., *The Roman Citizenship*, second edition, Clarendon Press, Oxford.

Skeel 1904 A. J. Caroline, *Travel in the First Century after Christ (With Special Reference To Asia Minor)*, Cambridge.

Sordi 1994 Marta, *The Christians and the Empire*, translated by Annabel Bedini, London.

Stambaugh&Balch 1989 John&David, *The Social World of the Christians*, London.

Susa 2005 Ahmet, *Tarihte Araplar ve Yahudiler*, çev: Ahsen Batur, ikinci baskı, Selenge Yayınları, İstanbul.

Tanyu 1977 Hikmet, *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler*, c.II., İstanbul.

Tcherikover 1977 Victor, *Hellenistic Civilisation and the Jews*, translated by S. Applebaum, Atheneum, New York.

Tekin 2008a Oğuz, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Tekin 2008b Oğuz, "Roma Tarihi'ni Sikkelerden Okumak", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, *Klasik Filoloji Seminerleri*, 20 Mayıs 2008, saat 16.00, D 345 (basımda), İstanbul.

The Holy Bible 1991, (The King James Version), revised and authorised by Samuel Bagster, London.

Trebilco 1991 P. R., *Jewish Community in Asia Minor*, Cambridge, Cambridge University Press.

Ülgen 1944 Hilmi Ziya, *Yahudi Meselesi*, Üniversite Yayınları, İstanbul.

Wade 2010 Nicholas, 'Studies Show Jews' Genetic Similarity' <http://www.nytimes.com/2010/06/10/science/10jews.html?scp=1&sq=genetic&st=cse>. (Erişim 13 Haziran 2010).

Whiston 1879 William, *The Works of Flavius Josephus, Antiquities of the Jews*, London.

Yonah&Stern 1978 Michale Avi&Ephraim, *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, vol IV, Massada Press, Jerusalem, 1130 vd.

İnternet:

'David Ben-Gurion-A Brief Biography & Quotes'
www.palestineremembered.com/Acre/Famous-Zionist-Quotes/Story638.html (12 Haziran 2010).

Behar&Yunusbayev 2010 Doron M.&Bayazit ve diğeri, 'The genome-wide structure of the Jewish people' <http://www.nature.com/nature/journal/vaop/ncurrent/abs/nature09103.html> (13 Haziran 2010).